



DOI: 10.46352/23036974.2025.275

UDK / UDC: 72.071 Huber L.

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 16. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 16. 11. 2025.

MIRHA ŠABANOVIĆ*

Arhitektonska djelatnost Ludwiga Hubera u okviru Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade BiH

Apstrakt

Arhitekta Ludwig Huber, kao i većina državnih službenika Monarhije, pripada grupi stranih arhitekata i inženjera koji u BiH dolaze tokom 19. stoljeća, izuzimajući manji broj službenika sa završenom srednjom školom, među kojima su zabilježena prva domaća imena, osobito poslije osnivanja Tehničke škole u Sarajevu. Iako nije ostavio veliki broj potpisanih projekata, ostvario je značajan doprinos u formiranju i razvoju novih stilova u arhitekturi, prvenstveno u domenu stambene arhitekture, publiciranim radovima u stručnim časopisima Monarhije i kroz angažman u Tehničkom klubu u Sarajevu. Njegov opus do sada nije monografski obrađen i tek je djelomično obrađivan u okviru općih pregleda arhitekture 19. i 20. stoljeća. Zbog obimnosti cjelokupnog opusa, ovaj rad se fokusira na njegove samostalne projekte i angažmane na javnim zgradama kao službenika Građevinskog odjeljenja. U vremenu uspostave i reorganizacije građevinske službe, stupanja na snagu prvih građevinskih propisa i uredbi, parcijalnih regulacionih i katastarskih planova, te brojnih drugih zakonom obavezujućih dokumenata za sve buduće vlasnike i projektante zgrada, veliku ulogu u periodu od 1878. do 1918. godine ostvaruje Građevinsko odjeljenje pri Zemaljskoj vladi BiH. Kada tokom prvog desetljeća BiH napuštaju graditelji iz Hrvatske, pretežno češki i austrijski arhitekti, Huber postaje aktivan saradnik novoformiranog Odjeljenja. Početak rada obilježen je manje značajnim projektima i radnim zadacima, ali i projektima koji su se našli pod snažnim uticajem već renomiranih arhitekata na čelu Odjeljenja. Analiza ovih Huberovih radova pruža uvid u zanimljiva kreativna promišljanja, timski rad i udovoljavanje zahtjevima namjene objekta, prethodno determiniranim stilovima gradnje Zajedničkog ministarstva finansija, ali i neminovne revizije projekata od strane dvorskih arhitekata Beča. Podrobna analiza opusa projekata javnih zgrada, u odnosu na projekte stambene arhitekture, pokazuje u kolikoj mjeri su se interes i afinitet Hubera prema različitim stilovima kontinuirano mijenjali i

* Mirha Šabanović, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Josipa Štadlera 32, 71000 Sarajevo, email: mirha@spomenici-sa.ba.

prilagođavali. Rad se temelji na istraživanju arhivske i bibliotečke građe, rijetke periodike, te objavljenih i neobjavljenih tekstova.

Ključne riječi: arhitektura, Zemaljska vlada BiH, javne zgrade, Građevinsko odjeljenje

Abstract

Architect Ludwig Huber, like most government officials of the Monarchy, belongs to the group of foreign architects and engineers who arrived to Bosnia and Herzegovina during the 19th century, excluding a small number of officials with a high school diploma, among whom the first local names were recorded, especially after the establishment of the Technical School in Sarajevo. Although he did not leave a large number of signed projects, he made a significant contribution to the formation and development of new styles in architecture, especially in the field of residential architecture, through his published works in the journals of the Monarchy and his involvement in the Technical Club in Sarajevo. His body of work has not yet been monographically processed and has only been partially covered within general overviews of 19th and 20th-century architecture. Due to the extensive nature of his entire oeuvre, this study focuses on his independent projects and engagements on public buildings as an official in the Construction Department. During the period of establishing and reorganizing the construction service, the enactment of the first construction regulations and regulations, partial regulatory and cadastral plans, as well as numerous other legally binding documents for all future owners and designers of buildings, the Construction Department of the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina played a significant role between 1878 and 1918. When builders from Croatia, predominantly Czech and Austrian architects, left Bosnia and Herzegovina during the first decade, Huber became an active collaborator in the newly formed Department. The beginning of his work was marked by less significant projects and work tasks, but also by projects influenced strongly by already renowned architects at the head of the Department. Analyzing these works by Huber provides insight into interesting creative considerations, teamwork, and the process of meeting the functional requirements of buildings, previously determined by construction styles established by the Joint Ministry of Finance, as well as the inevitable project revisions by court architects from Vienna. A detailed analysis of the body of public building projects, in comparison to residential architecture projects, reveals the extent to which Huber's interests and affinities for different styles continuously evolved and adapted. This paper is based on archival and library research, rare periodicals, and both published and unpublished texts.

Keywords: architecture, National (Land) Government in Bosnia and Herzegovina, public buildings, Construction Department

Arhitektonsko i urbanističko naslijeđe osmanskog i austrougarskog perioda

Analizu profesionalnog opusa arhitekta Ludwiga Hubera, s posebnim osvrtom na projekte realizirane u okviru Građevinskog odjeljenja, potrebno je utemeljiti na sveobuhvatnom sagledavanju historijskog, arhitektonskog i prostorno-institucionalnog konteksta djelovanja. Urbanističko i graditeljsko okruženje zatečeno po dolasku u BiH, kao i pravni i tehnički normativni okvir koji je usmjeravao službenu graditeljsku praksu, definisani kroz dva građevinska reda iz osamdesetih i devedesetih godina devetnaestog stoljeća, odredili su osnovne parametre arhitektonske produkcije. Propisi doneseni u okviru građevinskih redova, u sprezi s regulacionim planovima, unaprijed definisanom namjenom objekata i planiranim finansijskim okvirima, oblikovali su funkcionalne karakteristike i stilski izraz javne izgradnje. Profesionalni angažman u okviru državne službe podrazumijevao je djelovanje u prostorno i stilski složenom graditeljskom ambijentu, obilježenom paralelnim prisustvom osmanskog naslijeđa i intenzivnom primjenom savremenih modela izgradnje, koje je u većini bosanskohercegovačkih gradova predstavljalo zatečeni arhitektonski sloj u trenutku kada Monarhija preuzima upravu nad BiH. Cjelovita interpretacija i valorizacija arhitektonskog doprinosa zahtijeva prethodno razmatranje ključnih procesa u urbanističkom i arhitektonskom razvoju BiH tokom druge polovine devetnaestog stoljeća. Osnovne karakteristike arhitekture i urbanizma u osmanskome periodu ogledaju se u organskom širenju naselja, prilagođavanju prirodnim topografskim datostima i dominantnoj izgradnji sakralnih, rezidencijalnih i komercijalnih objekata u skladu s orijentalnim konceptom.¹ Približno oktogonalni raster ulica i prethodno definisana funkcija objekata činili su osnovu planiranja grada.² Graditeljski poduhvati 16. stoljeća uključivali su izgradnju džamija, medresa i drugih javnih objekata, koji su definirali prostornu organizaciju gradova. U arhitektonskom izrazu prisutni su bili elementi skromnosti i prilagođavanja lokalnim materijalima, dok je stambena arhitektura karakterizirana gusto zbijenim kućama s unutrašnjim dvorištima, stvarajući funkcionalne mahalske cjeline.³ Sredinom 19. stoljeća, s premještanjem upravnog centra u Sarajevo,⁴

¹ Koštović 1998, 55, 57, 117; Aganović 2009, 31.

² Bubllin 1999, 63.

³ Kreševljaković 1991, 240, 248; Šabanović 1960, 102.

⁴ Tepić 1995, 170.

dolazi do izgradnje značajnijih administrativnih zgrada pod uticajem europskih historističkih stilova, kreiranih od strane arhitekata i inženjera pretežno iz Hrvatske, Dalmacije i Srbije.⁵ Njihovi radovi kombinirali su dominantno barokne i klasicističke oblike⁶ s elementima lokalnog graditeljskog naslijeđa, što je rezultiralo specifičnim arhitektonskim izrazom, koji svoj pandan pronalazi više u projektima manjih europskih centara nego li samoj prijestolnici carstva. Dolaskom austrougarske uprave 1878. godine, urbanističke promjene postaju znatno intenzivnije, donoseći nove parcijalne regulacione i katastarske planove, infrastrukturnu modernizaciju i širenje gradskih cjelina.⁷ Novi koncept izgradnje uključuje stambene zgrade s poslovnim prostorima unutar pravougaonih blokova, čime se uvodi planska regulacija prostora. U odnosu na stambenu arhitekturu, šarolikost upotrijebljenih stilova na javnim zgradama izgrađenim do 1918. godine otkriva usredotočenost na stilove visokog historicizma, po uzoru na druge gradove Monarhije, ali u znatno skromnijem obliku kako u pogledu dekorativne artikulacije fasada, tako i u prostornoj organizaciji, koja svjedoči o racionalizaciji funkcije i izraženoj štedljivosti, bez značajnijih kreativnih inovacija. Stilovi poput secesije ili tzv. bosanskog sloga nisu našli značajniju primjenu jer su upravne i finansijske strukture dosljedno favorizirale utilitarnost i ekonomičnost nad ambicijama arhitektonske invencije, za razliku od prijestolničke sredine, gdje se noviji stilski izrazi primjenjuju i na javnim zdanjima. Ovakav pristup projektovanju javnih zgrada oslanjao se na modele preuzete iz središta Monarhije, pri čemu su bili zastupljeni različiti fenomeni stila visokog historicizma, poput neoromaničkog, neogotičkog, neorenesansnog i neobaroknog, kao i varijante poput orijentalizirajućeg i rjeđeg neobizantskog stila.⁸ Značajan napredak u javnoj infrastrukturi ogledao se u regulaciji riječnih tokova, izgradnji kanalizacije i vodovodne mreže te modernih saobraćajnica.⁹ Urbanistički razvoj koji je u ranim fazama austrougarske uprave zanemarivao autohtone arhitektonske vrijednosti postepeno ustupa mjesto novom pristupu, unutar kojeg početkom 20. stoljeća među vodećim arhitektima raste svijest o važnosti očuvanja kulturno-historijskog naslijeđa, što kulminira donošenjem prvih zakonskih akata o

⁵ Redžić 1983, 50.; Kurto 1998, 287; Gjurgjević 1910, 30, 74.

⁶ Saton 2005, 224, 276; Bergdoll 2000, 9, 62.

⁷ Spasojević 1999, 18; Aganović 2009, 67.

⁸ Krzović 2004, 24, 167; Krzović 1987, 225.

⁹ Vancaš 1928, 353; ABiH, ZMF – opća građa, br. 74.176, 23. 6. 1893; Hrasnica 2003, 56.

zaštiti spomenika.¹⁰ Unatoč kasnijem prepoznavanju grešaka u pristupu, austrijska vlast je donijela niz kreativnih rješenja i tehničkih inovacija koje su dugoročno oblikovale arhitektonski i urbanistički pejzaž BiH.

Biografija i školovanje

Ludwig Huber rođen je 12. augusta 1859. godine u neposrednoj blizini Beča, u Sieghartskirchenu (Donja Austrija), u rimokatoličkoj porodici, kao sin kožara Josepha Hubera i Klare Huber (rođene Hartwanger).¹¹ Nakon završetka Državne stručne škole (Staatsgewerbeschule) u Salzburgu, koju je upisao 30. maja 1878. godine, a završio 31. maja 1881. godine,¹² u periodu kada je funkciju direktora škole obnašao Camillo Sitte (1843–1903),¹³ započinje profesionalno usavršavanje u skladu s obrazovnim reformama iz 1832. i 1868. godine, primijenjenim na području Habsburške Monarhije, koje mu je otvorilo mogućnost sticanja stručnog zvanja.¹⁴ Prvo praktično iskustvo po završetku školovanja stiže stupanjem u službu dvorskog graditelja Johanna Schiedera (1832–1902.),¹⁵ istovremeno obavljajući praksu kod majstora graditeljstva Antoana Adanutza.¹⁶ Nakon dvogodišnje obavezne prakse zapošljava se u ateljeu ovlaštenog civilnog arhitekta Wilhelma O. E. Klingenberga mlađeg (1850–1910.),¹⁷ a potom u građevinskom društvu arhitekta Emila Bresslera (1847–1921.).¹⁸ Početkom 1889. godine dolazi u BiH, gdje započinje rad kao građevinski crtač u okrugu Mostara, da bi već 1890. godine prešao u Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade u Sarajevu. Kako se prema podacima iz personalnog lista Ludwiga Hubera on imenuje kao arhitekt, važno je pojasniti način na koji je stekao ovu titulu, odnosno pravo korištenja naslova. Po završetku Staatsgewerbeschule u Salzburgu, Huber nije nastavio akademsko obrazovanje, budući da ova ugledna tehnička škola, uprkos visokom obrazovnom

¹⁰ ABiH, ZMF – opća građa, br. 50243/1, 22. 5. 1892.; ABiH, NZM – stenografski izvještaj 22/100, 1792/82 (“Nacrt Zakona o zaštiti spomenika kulture” br. 100/1, 31. 1. 1914.)

¹¹ ABiH, ZMF – opća građa, br. 13177 i br. 116497, š. 1–4, 1922.

¹² Ibid.

¹³ Škola čiji osnivač je Camillo Sitte osnovana je 1876. godine. Sitte je na poziciji direktora škole ostao do 1883. godine kada odlazi u Beč gdje osniva prvu Državnu trgovačku školu. (https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Sitte_Camillo_1843_1903.xml, Pristup ostvaren: 28. 12. 2024.)

¹⁴ Wagner 1967, 211.

¹⁵ <http://www.architektenlexikon.at/de/1248.htm>, Pristup ostvaren 25. 11. 2023.

¹⁶ ABiH, ZMF – opća građa, br. 24979, š. 1–4, 1922.

¹⁷ <http://www.architektenlexikon.at/de/752.htm>, Pristup ostvaren 26. 11. 2023.

¹⁸ <http://www.architektenlexikon.at/de/61.htm>, Pristup ostvaren 25. 11. 2023.

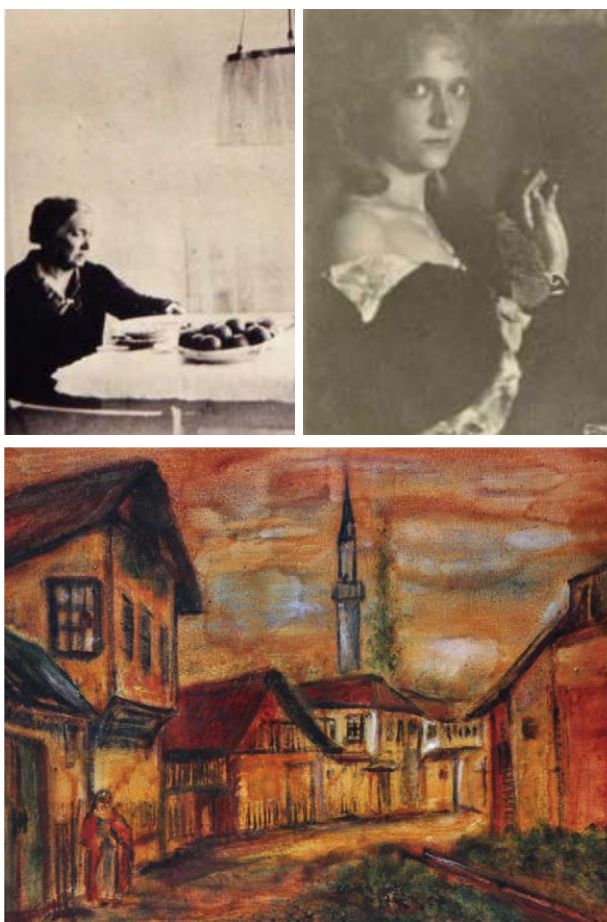
standardu, nije imala akademski status niti je omogućavala sticanje formalne titule inženjera ili arhitekta. Njegova stručna kvalifikacija proizlazi iz profesionalne prakse, ispunjene prije dolaska u BiH i rada unutar administrativnog aparata austrougarske uprave. Prije angažmana u BiH, Huber je proveo više od osam godina u privatnim arhitektonskim ateljeima u Monarhiji, čime je ispunio jedan od osnovnih uslova koji su bili propisani zakonodavstvom za pristup državnom ispitu prema tada važećim propisima, za sticanje profesionalnog zvanja (između pet i deset godina radnog iskustva u struci i minimalna starosna dob od 24 godine). Angažman u državnoj službi Mostara dodatno je osnažio njegov profesionalni status i omogućio mu da, prema procedurama koje su vrijedile u svim zemljama Monarhije, polaže državni ispit i zakletvu pred Zemaljskom vladom. Time je, i bez završenog visokoškolskog obrazovanja, stekao pravo na upotrebu stručnog naslova arhitekta, kao i mogućnost samostalnog potpisivanja projektne dokumentacije. Huberov primjer ilustrira uobičajenu praksu u okviru austrougarskog zakonodavnog i obrazovnog sistema, u kojem je stručno zvanje arhitekta bilo moguće steći ne samo akademskim putem, već i temeljem dokazanog radnog iskustva i položenog stručnog ispita.¹⁹

U junu 1890. godine stupa u brak s Amaliom Filintinom Rosaliom Deym, rođenom 1864. godine u Beču, s kojom dobija troje djece: kćerke Hildegard Klaru (1891) i Elisabeth (1892) te sina Roberta Philipa (1893).²⁰ Memoarsko-biografski izvori kćerke Hildegard Huber, koja je djelovala kao književnica pod pseudonimom Jona i profesorica književnosti u Beču, pružaju informacije o porodičnoj genealogiji. Prema navodima iz njezinih zapisa, majka Amalia bila je potomkinja grofice Josephine Brunsvik de Korompa (rođene Deym), koja se u relevantnoj muzičkoj i biografskoj literaturi identificira kao bliska prijateljica, "muza" te, prema određenim interpretacijama, neuzvrćena ljubav Ludwiga van Beethovena. Ova tvrdnja, premda dijelom spekulativna, reflektira porodičnu memoriju kakvu je artikulirala Hildegard u svojim autobiografskim tekstovima. Prema tim istim izvorima, Elisabeth Huber, poznata pod nadimkom Lilli, profesionalno se bavila minijaturama u okviru likovne umjetnosti, što dodatno potvrđuju sačuvani

¹⁹ Statistički posmatrano ovoj grupi je pripadao najveći broj lica koja su u zemljama bivše Monarhije radila pri državnoj službi, a što je u susjednoj Hrvatskoj i Sloveniji izazivalo veća nezadovoljstva među školovanim arhitektama i inženjerima. S druge strane, u BiH, koja se suočavala s nedostatkom kvalifikovanih radnika, takvi problemi nisu bili toliko izraženi, a angažman značajnijih imena iz velikih centara Monarhije nije ni bio zabilježen. (Jurić 2002, 150–151.)

²⁰ ABiH, ZMF – opća građa, br. 1171921, š. 1–4, 1922.

vizualni zapisi-portret supruge Amalie, fotografija kćerke Hildegard, te crtež s motivom Sarajeva iz opusa Elisabeth Huber (sl. 1, 2 i 3).²¹ Godine 1908. Amalia s djecom odlazi u Beč kako bi im pružila podršku tokom školovanja, dok Ludwig ostaje u Sarajevu, gdje nastavlja svoju arhitektonsku karijeru. U BiH ostaje do kraja života, stvarajući i djelujući kao arhitekta punih 32 godine. Preminuo je 17. jula 1921. godine u Sarajevu. Nakon njegove smrti, Amalia 1922. godine od Ministarstva finansija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca traži odobrenje za prenos suprugove penzije u inostranstvo, kao strana državljanica, što joj biva omogućeno.²² U kasnijem periodu boravila je u Pragu, a 1934. godine preselila se u Beč, gdje je preminula 1953. godine.



Slike 1, 2. i 3. (Reinecke 2013, 33, 25)

²¹ Reinecke 2013, 6, 12.

²² ABiH, ZMF - opća građa, br. 24979, š.1-4, 1922.

Tokom Huberovog boravka u BiH, krajem 19. stoljeća, u sarajevskom okrugu i pri Zemaljskoj vladi djelovalo je još nekoliko članova porodice Huber. Victor K. Huber bio je upravitelj više poljoprivrednih stanica, a potom sekretar Zemaljske vlade u Sarajevu, dok je Oscar Huber službovao kao lajdenand žandarmerije u Visokom. Alphonse Huber, mađarski historičar, bavio se izučavanjem srednjovjekovne historije Bosne, dok je neimenovani član porodice Huber bio violinista Muškog pjevačkog društva Sarajeva.²³

Djelatnost Ludwiga Hubera kao građevinskog službenika

Opus i valorizaciju projekata Ludwiga Hubera kao građevinskog službenika nužno je sagledati u kontekstu stečenog obrazovanja i stilskih pravaca kojima se priklanjao u povjerenim mu zadacima. Iako je njihova stilska pripadnost često ranije definisana u zavisnosti od namjene zgrade, od strane Zajedničkog ministarstva finansija, projekti su arhitektima i inženjerima ostavljali dovoljno prostora za kreativna promišljanja i lični doprinos. Huber pripada prvoj generaciji arhitekata koji prolaze kroz put historicističkog obrazovanja, stečene prakse u ateljeima profesora sljedbenika neorenesanse i neogotike, a koji se kasnije upuštaju u eksperimentisanje s novim stilovima u gradnji, prevashodno secesiji i vlastitoj verziji tzv. bosanskog stila ili sloga čak i u periodu kada projektuje zgrade orijentalizirajućeg karaktera, u kojima se nazire pokušaj kreiranja orijentalnog stila koji svoje uporište nalazi u lokalnom graditeljskom naslijeđu. Na ovaj način Huber je stvarao vrlo specifične primjere neorijentalnih stilova u kojima se ispoljava težnja za fundamentalno drugačijom vizijom orijentalizirajućeg stila u arhitekturi, pokazujući kreativne pokušaje kulturne nadogradnje ovog fenomena historicizma vlastitim razvijanjem i tumačenjem ornamenta bliskog i sakralnoj i svjetovnoj tradiciji naših prostora. Njegovi radovi pokazuju originalno spajanje elemenata islamske sakralne arhitekture, dekoracije mukarnasa i drvenih ukrasa pročelja sa stilovima historicizma (neorenesansa) kao što i kasniji radovi stambene arhitekture ukazuju na kreativno osmišljene vertikalne organizacije stanovanja arhitekture secesije. Oslanjanjem na arhitekturu feudalne rezidencije, umjesto gradskih kuća, evociranjem formi bosanskohercegovačkih

²³ "Imenovani su", *Bošnjak* 30 (25. juli 1895, Sarajevo), 2; "Vermischtes-Technischer Club in Sarajevo", *Zeitschrift des Oesterr. Ingenieur- und Architekten-Vereines* 9 (3. mart 1899, Beč), 142; Odbor svetosavske besjede, "Razno", *Bosanska vila* 11 (20. april 1892, Sarajevo), 175; Šišić 1903, 320; "Mali vjesnik", *Sarajevski list*, (10. novembar 1891, Sarajevo), 2.

kula i čatmi, primjerima stambene arhitekture postiže organsko jedinstvo formi i sadržaja čije rješenje proističe iz "bosanskog stila", ali ga istovremeno i nadilazi originalnošću. Za osobu koja nije stekla formalno arhitektonsko obrazovanje, a svoju profesionalnu karijeru započela u saradnji s Wilhelmom Klingenbergom, učnikom Theophila Hansena i asistentom profesora von Schmidta, dakle unutar kruga neorenesansne i neogotičke struje, iznenađujuće je da je upravo ovaj arhitekta odgovoran za projekte poput kinoteatra Apollo i vile na Višnjiku.

Graditeljski opus pokazuje da je najveći broj zgrada nastao u Građevinskom odjeljenju projektovan u stilu neorenesanse s elementima arhitekture klasicizma i baroka, zatim u orijentalizirajućem karakteru i tek jednom primjeru stila secesije s kombinovanim motivima geometrijskog karaktera i klasicističkog porijekla, što se veže za period ponovnog oživljavanja stila klasicizma u 20. stoljeću. Većina ih je projektovana kao slobodnostojeće, svedene na pravougaonu osnovnu formu, bez naročito reprezentativnog tretmana pročelja. Iako ne predstavljaju djela visokih estetskih kvaliteta, nastajali kao posljedica kategorizacije stilova prema namjeni, smjernicama vodećeg arhitekta odjeljenja, sugestijama ministara, a nerijetko i dvorskih arhitekata iz Beča, značajni su primjeri stilskih i kulturoloških promjena u arhitekturi i urbanizmu BiH u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća. Ograničen prostor za autorski izraz i konstantno sputavanje kreativnosti, kasno prihvatanje novih stilova u gradnji javnih objekata, koji su slijedili zapadnoevropske, a ne bosanskohercegovačke uzore, industrijalizacija i administrativne prepreke, doveli su do istovremenog nastajanja projekata u različitim stilovima za javne i stambene zgrade, što je ujedno sudbina gotovo svih građevinskih službenika tog perioda. Stoga se njegov projektantski doprinos ponajviše ogleda u projektima stambenih zgrada, koji otkrivaju drugačija kulturna shvatanja i lični ukus, ali koja predstavljaju posebnu, mnogo širu temu i koje nisu obuhvaćene ovim radom. Oni odražavaju njegovu privrženost arhitekturi lokalnih vrijednosti i tradicije, estetski senzibilitet te suptilan osjećaj usađen i oblikovan u rodnom kraju, a potom prenesen na bosanske projekte, od kojih se posebno izdvajaju projekti za porodicu Fadilpašić koji ponajbolje svjedoče o njegovoj kreativnoj fleksibilnosti i promišljenom odnosu prema kontekstu nasuprot standardiziranim ostvarenjima državne službe.²⁴ Broj do sada poznatih Huberovih radova i ukupni doprinos arhitekturi tog perioda još uvijek nije dovoljno istražen. Njegov angažman sporadično je navođen u doktorskim disertacijama i knjigama savremenih historičara

²⁴ Hartmuth, 2024, 200, 203.

arhitekture, uglavnom u kontekstu saradnje s drugim arhitektima, bez detaljnijih analiza njegovog opusa i sistematiziranja pojedinačnih projekata. Dosadašnja istraživanja pretežno su se bavila pregledima austrougarske arhitekture, s fokusom na istaknutija imena poput Josipa Vancaša, Karela Pařika, Josipa Pospiřila, Rudolfa Tönniesa i Franca Blařeka, iako novija istraživanja Maximiliana Hartmutha i Caroline Jäger-Klein pomjeraju fokus s poznatih arhitekata i tehničkog osoblja Građevinskog odjeljenja na manje poznate aktere, revidirajući raniju percepciju uloge tehničkog osoblja u oblikovanju arhitekture i gradnje BiH tokom habsburškog perioda. Zbog toga se ova analiza oslanja na tehničku dokumentaciju projekata sačuvanih u Arhivu BiH i institucijama kulture. Riječ je o projektima koji do sada nisu sistemski analizirani, publikovani ni objavljeni, jer su bili nepoznati ili neprecizni u smislu određivanja ličnog doprinosa.

Javne zgrade i projekti Zemaljske vlade

Dolazak Ludwiga Hubera u BiH 1889. godine, kada se pridružio Okružnom građevinskom uredu Mostara pri gradskom poglavarstvu, podudara se s prisustvom istaknutih inženjera i arhitekata, uključujući Hansa Lercha, Ludwiga Neumayera, Miloša Komadinu, Eduarda Tomschea, Oscara Reddia i građevinskog praktikanta Petra Todorovića.²⁵ Huber u Mostaru ostaje samo godinu dana, nakon čega prelazi u Sarajevo, što koincidira s osnivanjem Građevinskog odjeljenja pri Zemaljskoj vladi. Ovo novoformirano odjeljenje više nije djelovalo u sklopu administrativnog sektora, već je funkcionisalo kao samostalno odjeljenje s povećanim potrebama za stručnim kadrom.²⁶ Od 1890. godine, kada Huber postaje državni službenik, Građevinskim odjeljenjem rukovodi inženjer Edmund Stix, dok je vođenje biroa za visokogradnju povjereno Johannu Kellneru. Glavni arhitekta bio je Karel Pařik, a među značajnijim inženjerima i arhitektima ističu se August Butscha, Ćiril Iveković, Jossef Gregor, Karl Panek i Max David.²⁷ Po dolasku u državnu službu u Sarajevu povjereni su mu zadaci koji su podrazumijevali učešće na izradi projekata i imenovanje za šefa gradilišta za javne zgrade finansirane putem Zajedničkog ministarstva finansija, kao što je saradnja na idejnim projektima parohijskih domova u BiH 1891. godine (sl. 4),²⁸ zajedno

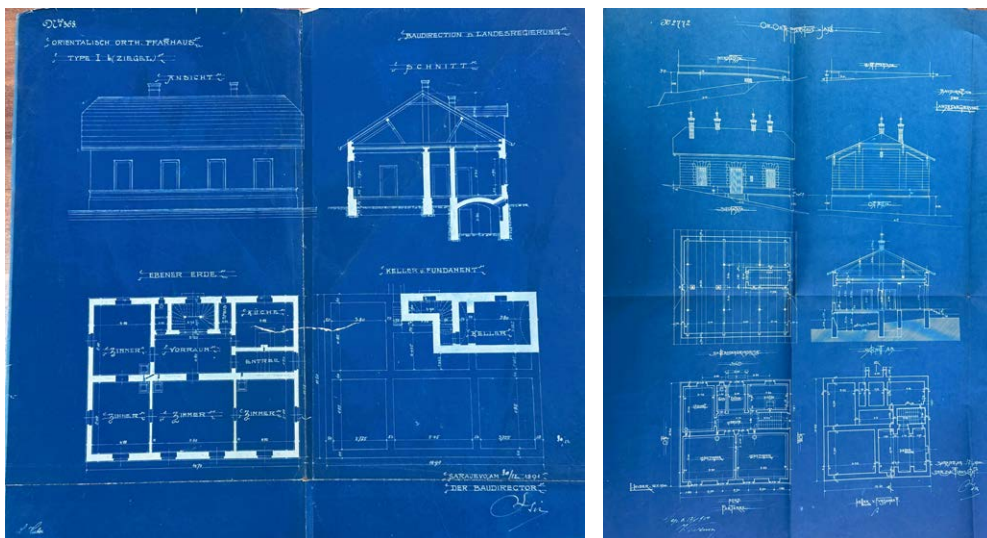
²⁵ Dimitrijević 1989, 25–27.

²⁶ ABiH, ZMF – opća građa, br. 710, š. 8.3, 1906.

²⁷ ABiH, ZMF – opća građa, br. 984, š. 2.1, 1910.

²⁸ Kurto 1998, 344; Anđelić Kosta, "Javna zahvalnost", *Sarajevski list* (13. decembar 1891, Sarajevo), 16.

s arhitektima Augustom Butschom i Ćirilom Ivekovićem, te projektima za stambene zgrade Penzionog fonda nastajale u periodu između 1891. i 1894. godine na čijoj izradi učestvuje s Pařikom, Hansom Niemetzeckom i Blažekom.²⁹ Uprkos tome što projekat za parohijsku zgradu u Jajcu iz 1900. godine nije evidentiran u personalnom listu, sačuvani nacrt iz maja iste godine nosi Huberov potpis (sl. 5).³⁰



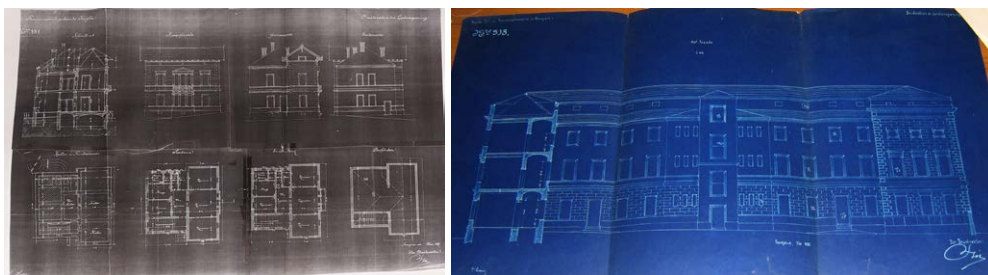
Slika 4. Nacrt Parohijskog doma i
Slika 5. Parohijski dom Jajce 1900 (snimila M. Šabanović)

Iako se u oba slućaja radi o stambenim objektima, projektni zadaci su realizirani u okviru Građevinskog odjeljenja, po nalogu Zemaljske vlade, s ciljem osiguranja smještaja za državne službenike i njihovih porodica. U dokumentaciji Penzionog fonda zabilježen je projekt s potpisom Hubera nastao u maju mjesecu 1891. za manju jednospratnu zgradu u Sarajevu, u stilu neorenesanse, s po jednim stanom na spratu, u dijelu naselja poznatom po nazivu Banjski brijeg (danas naselje Mejtaš) u ulici Hadži Sulejmana 52 (ne postoji). Osnova prizemlja i sprata pokazuje istovjetan raspored prostorija, gdje su tri veće sobe (međusobno povezane vratima) usmjerene na ulično pročelje dok su servisne prostorije (kuhinja, blagovaonica, ostava, toalet, dvokrako stepenište) usmjerene na stranu unutrašnjeg dvorišta. Društveni i servisni prostor međusobno je povezan izduženim hodnikom, što odaje tipično historistićki koncipiran prostor,

²⁹ ABiH, ZVS – zbirka nacrtu, kutija 32; KZZKHIPNS, planoteka, fascikla IX.

³⁰ ABiH, ZVS – zbirka nacrtu, kutija 63.

namijenjen stanovanju dvije porodice. Inače, svi projekti rađeni za potrebe fonda odlikuje jednostavna obrada eksterijera, težnja na funkcionalnosti i zadovoljenje osnovnih potreba stanovanja, ugodnog ambijenta trosobnih ili četverosobnih stanova s tek djelomično razvijenom tavanskom etažom (sl. 6). Pretežno su projektovane kao jednospratne, a mnogo rjeđe kao dvospratne. Godine 1891. izrađuje glavni i izvedbeni projekt za dvije građevine u Bihaću nastradale tokom Drugog svjetskog rata, pravoslavnu crkvu u selu Pritoci i ruždiju izgrađenu krajem 1892. godine, koja ujedno predstavlja njegov prvi projekt u ovom stilu i koja je u arhitektonsko-oblikovnom smislu često dovođena u vezu sa Šerijatskom sudačkom školom u Sarajevu iz 1899. godine arhitekta Pařika. Zbog određenih sličnosti može se pretpostaviti da Huber učestvuje i na izradi projekta za zgradu ruždije u Donjoj Tuzli 1891. godine.³¹ Kako su ove građevine izgrađene zahvaljujući dobrotvornim priložima stanovnika, sama izgradnja se odvijala dosta sporo jer je Zemaljska vlada osim dostavljenih projekata osigurala tek određene pozrezne olakšice.



Slika 6. Nacrti zgrada Penzionog fonda) i
Slika 7. Nacrt fasade zgrade Finanz Wach Kasarne (snimila M. Šabanović)

Huberovo većinsko učešće zabilježeno je na glavnom projektu za administrativnu zgradu Finanz Wach Kasarne u ulici Đoke Mazalića 5 u Sarajevu u stilu neorenesanse iz 1891/2. godine (sl. 7), magacina carinarnice (porušen u međuratnom periodu) iz 1891. godine i zgradu bolnice u Banjoj Luci iz 1891/2. godine.³² Projektna dokumentacija administrativne zgrade kasarne iz jula 1891. i maja 1892. godine bilježi potpise Stixa, Pařika i Hubera u različitim mjerilima (1:100, 1:50, 1:25) i uglavnom se odnosi na detalje krova, temelje, vertikalne

³¹ ABiH, ZMF – opća građa, br. 24979, š. 1–4, 1922; Hasan Jusufhodžić, "Slavnom uredništvu 'Bošnjaka' u Sarajevu", *Bošnjak* 12 (5. septembar 1891, Sarajevo), 2–3; "Otvaranje ruždije", *Sarajevski list* (7. septembar 1891, Sarajevo), 4; "Otvaranje ruždije u Dolnjoj Tuzli", *Bošnjak* 38 (4. septembar 1892, Sarajevo), 3.

³² ABiH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 63; ABiH, ZVS-zbirka nacrti, kutija 35; Krzović 1987, 68, 116.

presjeke, detalje ulične fasade i dvorišnu fasadu. Zgrada je projektovana kao djelomično ugrađena dvospratna uglovnica, s razvijenom tavanskom etažom i prostranim unutrašnjim dvorištem, zauzimajući veći dio kvadratne parcele. Zgrada, s dva dominantna pročelja, predstavljala je ključni urbanistički element u naselju u kojem je izgradnja tek započinjala, čime je imala značajnu ulogu u oblikovanju i usmjeravanju budućeg urbanog razvoja ovog dijela grada. U oblikovnom smislu nije ponudila naročito inovativno rješenje, tim više što uglovni dio nije posebno tretiran. Naglašena simetrija i horizontalna podjela etaža s djelomično apostrofiranim prvim spratom upotrebom bogatije forme nadprozornika, svjedoči o tipskoj realizaciji, kao finansijski i najprihvatljivijoj. U konačnici prvi značajniji Huberov izvedbeni projekt pokazuje gotovo rigidno pridržavanje akademskih načela, ali i ogroman uticaj glavnog arhitekta Građevinskog odjeljenja, dijeleći sudbinu mnogih kolega koji najznačajnija djela realizuju tek po odlasku iz državne službe.

Slijedeći značajan projekat odnosio se na izgradnju bolnice u Banjoj Luci prema glavnom i izvedbenom projektu iz 1891/2. godine (sl. 8), po nalogu Zemaljske vlade nakon što se postojeća zgrada vojne bolnice iz osmanskog perioda pokazala kapacitetom nedovoljnom ali i neuslovnom za smještaj svih bolesnika.³³ Projektnu dokumentaciju čine detalji fasade, vertikalnih presjeka, stubišta, prozora, vrata, prizemlja i sprata, te osnove evih etaža uključujući i krovnište nastajali u periodu između januara i septembra 1891. godine u mjerilima 1:10 i 1:100. Novi oblici medicinske prakse, higijenske norme, rastući broj stanovništva i oboljelih, parametri su koji zahtijevaju transformiranje zastarjelih i oskudno opremljenih jednospratnih hastahana iz osmanskog perioda, a koji već tokom prvog desetljeća sve teže zadovoljavaju austrougarske vlasti, zbog čega će veći gradovi u Bosni do početka 1893. godine dobiti nove zgrade bolnica.³⁴ Pa ipak put prelaska s pojedinačnih zgrada na bolničke komplekse za čiju implementaciju se morao uzeti u obzir značaj ventilacije prostora i opće orijentacije u smislu razdvajanja odjeljenja za pojedine bolesti, bio je dug, jer samo Sarajevo dobiva takav kompleks 1907/1909. godine. Bolnica u Banjoj Luci izgrađena je na lijevoj obali rijeke Crkvene,³⁵ kao slobodnostojeća dvospratna zgrada, u stilu historizma s kombiniranim elementima klasicizma i neorenesanse. Naknadnom izgradnjom

³³ Dimitrijević 1989, 83.

³⁴ "Ministar Kallay o našoj domovini", *Bošnjak* 24 (15. juni 1893, Sarajevo), 2.

³⁵ Ševo 1996, 100.

manjeg jednospratnog paviljona za umobolne pacijente 1897. godine, također prema projektu Hubera iz maja 1891. godine ista je djelomično adaptirana.³⁶ Dominantne horizontalno naglašene podjele, s plošnim isticanjem uglovnih dijelova fasade pročelja dorskim pilastrima i centralno pozicioniranim ulazom iznad kojeg je postavljen timpanon zgrada bolnice otkriva tipičnu historicističku organizaciju unutrašnjeg prostora zasnovanog na jednom volumenu, sa sobama koje se linearno nižu uz izduženi hodnik. Godine 1910. bolnica u Banjoj Luci poprimit će karakteristike bolničkog paviljona izgradnjom objekta za smještaj oboljelih od zaraznih bolesti.³⁷

Huberu će biti i povjerena izrada projekata za kotarsku bolnicu u Cazinu 1891. godine (sl. 9), što predstavlja manje značajan rad jer je riječ o prizemnoj zgradi (tipska bolnička baraka) te još jednu bolnicu u BiH, u Livnu 1892/3. godine.³⁸ Zgrada ove bolnice je izgrađena na vrlo sličnom položaju terena kao u Banjoj Luci, uz obalu rijeke Bistrice, s dva manja prizemna pomoćna objekta, ali mnogo skromnijih gabarita u odnosu na onu u Banjoj Luci. U glavnoj zgradi bile su bolničke sobe za muške i ženske pacijente s ukupno 24 kreveta, operacijska sala, ambulanta, apoteka, kuhinja, čekaonice i prostorije za ostavu. Sobe za izolaciju prostorija s mrtvačnicom bile su u pomoćnim objektima, kao i stan glavnog doktora. Naknadnim intervencijama tokom trećeg desetljeća 20. stoljeća bolnica je pretrpjela značajne izmjene i adaptacije.³⁹ Prema navodima Ibrahima Krzovića Huber bi mogao biti i autor projekta hirurškog odjeljenja Vojne bolnice u Sarajevu (porušena u drugoj polovini 20. stoljeća), ako je suditi po dekorativnim elementima koji su istaknuti na pročelju, u stilu secesije.⁴⁰

U ovom periodu Huber je angažovan i na izradi glavnog projekta za čekaonicu tramvajske stanice, 1895. godine, kako je Sarajevo u mjesecu maju ove godine nakon izgradnje prve zgrade Električne centrale i osvjetljenja Appelove ulice dobilo i prvi električni tramvaj.⁴¹

³⁶ ABiH, ZVS - zbirka nacrti, kutija 35.

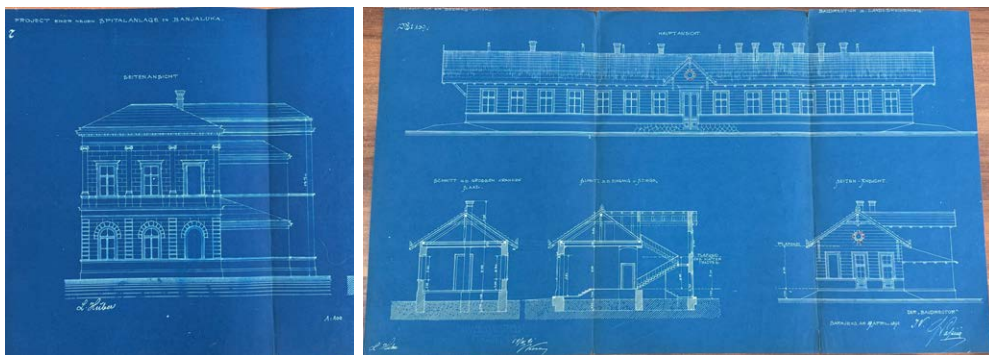
³⁷ Stošić 2016, 331–361.

³⁸ ABiH, ZMF - opća građa, br. 24979, š.1–4, 1922; ABiH, ZVS - zbirka nacrti, kutija 35.

³⁹ Tadić 2017, 147.

⁴⁰ Krzović 2004, 95.

⁴¹ "Aus den Renntagen von Sarajevo", *Militär Zeitung* 25 (16. juli 1895, Beč), 226–228; "Mali vjesnik", *Sarajevski list* (2. decembar 1897, Sarajevo), 18; "Mali vjesnik", *Sarajevski list* (20. februar 1897, Sarajevo), 14.



Slika 8. Nacrt fasade bolnice u Banjoj Luci i
 Slika 9. Nacrti bolnice u Cazinu (snimila M. Šabanović)

Čekaonice projektuje kao tipske objekte lagane bondručne konstrukcije s dvovodnim krovom i dekorativno rezbarenim detaljima drveta. Izvedbeni projekt izrađen je u oktobru 1897. godine s detaljima u mjerilima 1:50 i 1:20 potpisan od strane Stixa, Kellnera, Pařika i Hubera.⁴² Opširne opise dužine tramvajskih šina, broja vozila koji su pušteni u pogon, dnevna stopa korisnika javnog gradskog saobraćaja i ostali podaci kojima se bavila tadašnja štampa pokazuju koliko je pažnje Monarhija posvećivala ovom poduhvatu i kakve promjene je u odnosu na postojeće usluge centrale i osvjetljenja na parni pogon napravio u svakodnevnom životu građana Sarajeva.⁴³ U narednom periodu učestvovao je i na naknadnom uređenju dekorativno-upotrebnih elemenata verandi i trijemova uz hotele "Austrija", "Hungaria" i "Bosna" na Ilidži 1899. godine, izgrađene 1892/3. godine.⁴⁴ Moguće je da je ova saradnja u oplemenjivanju i estetskoj doradi projekata za hotele na Ilidži bila proširena i na objekte vila i ljetnikovaca koje tih godina bivaju izgrađene od strane Zemaljske vlade u Sarajevu, izdavane u najam i za potrebe smještaja uzvanika Monarhije, ali i kursalone u čijoj izradi tih godina učestvuju arhitekti Tönnies, Iveković i Panek.⁴⁵ Radovi nastajali prvih godina službe ne pokazuju naročitu samostalnost niti brojnost u odnosu na one nastale u prvoj polovini 20. stoljeća, tim više jer potpisi bivaju često izostavljeni, što dodatno onemogućava egzaktno utvrđivanje stepena ličnog doprinosa u

⁴² KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XI.

⁴³ Spängler, L., "Das Elektrizitätswerk in Sarajevo", *Zeitschrift des Österr.-und Architekten-Vereines* 42 (21. oktobar 1898, Beč), 602–603.

⁴⁴ Ernst 1895, 19, 42.

⁴⁵ Handžić, Salahudin, *Kompleks vila u Aleji Prve proleterske brigade na Ilidži*, elaborat, KZZKHIPNS, Sarajevo, juli 1990, 4.

odnosu na glavnog arhitektu Pařika. Primer za to je i projekt iz 1895. godine za Srpsku pravoslavnu školu u Sarajevu s Bogoslovijom (danas zgrada Ekonomskog fakulteta) u ulici Trg Oslobođenja 1, potpisan od strane Pařika, u kojem se Huber javlja kao saradnik na izradi detalja fasade.⁴⁶ Svi idejni projekti dostavljeni Zajedničkom ministarstvu finansija na odobrenje bilježe samo potpis Pařika, dok se Huber potpisuje na izradi detalja izvedbenog projekta iz jula 1898. godine u mjerilima 1:10 i 1:20. Zanimljivo je da je izgradnja počela 1897. godine, na čelu s Kellnerom i preduzetnicima Wohlgemuthom & Jungwirthom, a da su ovi detalji fasade naknadno dorađivani u šestom mjesecu 1898. godine, jer su svečano završeni u decembru te godine. Međutim, učešće Hubera u ovoj fazi nije zabilježeno potpisima na kojima su samo navedeni Stix, Kellner i Pařik u različitim mjerilima.⁴⁷

Zgrada je izgrađena u stilu neorenesanse, monumentalnih gabarita i vrlo raskošno obrađenih detalja arhitektonske plastike koji pokazuju koliko je Huber vodio računa o pojedinim dekorativnim elementima i njihovoj ikonografiji, ali i obilnoj upotrebi imitacije pozlate koja je imala tvoriti skladnu vezu s već izgrađenom Sabornom crkvom Rođenja Presvete Bogorodice. Ovi detalji danas nisu naročito uočljivi na pročelju koliko na dvorišnoj fasadi koja nije koloristički tretirana u posljednjoj obnovi. Naredni projekat koji izrađuje u saradnji s Pařikom je zgrada župne kuće (paroha Armina Valenta) evangelističke crkvene opštine u Banja Luci 1895. godine u ulici Mladena Stojanovića 4 (sl. 10), a koja ukazuje na dominantan uticaj arhitekture historicizma, stila neorenesanse druge polovine 19. stoljeća.⁴⁸ Izgrađena je kao slobodnostojeća građevina s naglašenom centralnom osom i jasno artikulisanom funkcionalnom podjelom prostora. Iako je projektnim rješenjem pokušano ostvariti klasično historicističko vertikalno komponovanje, koje aludira na sakralnu arhitekturu, spoj stambene i bogoslužne namjene rezultirao je oblikovno suzdržanim i kompoziciono konvencionalnim izrazom. Arhitektonska artikulacija svedena je na umjerene dekorativne naglaske; horizontalne vijenace, plastično obrađene uglove, timpanone i kartuše,

⁴⁶ ABiH, ZVS – zbirka nacrtu, kutija 65.

⁴⁷ "Nova školska zgrada srpsko-pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu", *Bošnjak* 1 (1. januar 1900, Sarajevo), 63; "Osvećenje temelja za novu školu", *Sarajevski list* (5. oktobar 1897, Sarajevo), 7; "Osveštenje kamena-temeljca nove istočno-pravoslavne muške i ženske škole u Sarajevu", *Nada* 21 (4. oktobar 1898, Sarajevo), 416; "Proslava Previšnjeg jubileja", *Sarajevski list* (3. decembar 1898, Sarajevo), 9; KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XI.

⁴⁸ ABiH, ZVS – zbirka nacrtu, kutija 60; Kotarski ured kao sud Banjaluka, "Izroci", *Sarajevski list*, (9. decembar 1896, Sarajevo), 13.

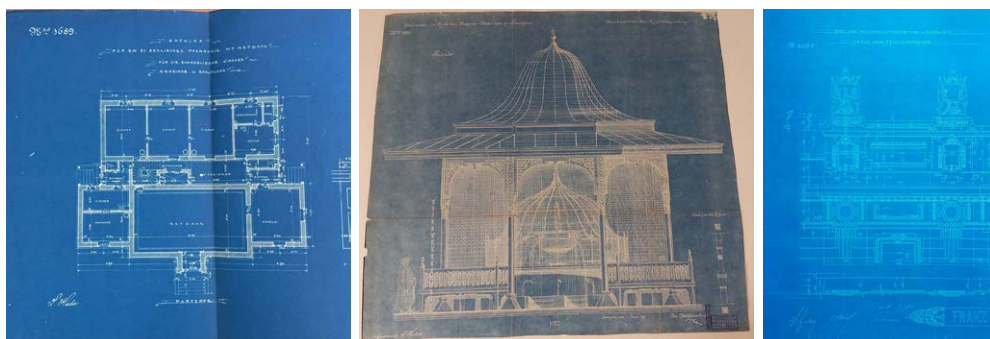
pri čemu se osjeća izvjesna ograničenost u interpretaciji protestantske sakralne arhitekture i njenih vrijednosnih postulata. Iskustva stečena na ovom projektu dovela su do društvenih prijevora prilikom realizacije Paškovog projekta evangelističke crkve u Sarajevu iz 1899. godine, izvedene u nesvakidašnjoj kombinaciji orijentalnih, bizantijskih, gotičkih i neorenesansnih elemenata.⁴⁹ Konačno prostorno rješenje prizemne zgrade rezultiralo je formiranjem dvaju fizički odvojenih kubusa, povezanih uzdužnim horizontalnim hodnikom s predvorjem u kojem je smješteno stepenište koje vodi na djelimično razvijen sprat, formiran isključivo iznad središnjeg trakta, dok bočna krila ostaju prizemna. Stambeni dio zgrade orijentisan je prema dvorištu, dok je molitveni prostor zadržao svoju orijentaciju prema ulici. Između 1891. i 1898. godine službenici Zemaljske vlade učestvuju u izradi projekata izgradnje i sanacije džamija u BiH, čime se nova vlast nastojala približiti domaćem stanovništvu pokazujući interes za očuvanje i njegovanje tradicionalnih vrijednosti i religijske raznolikosti, stvarajući optimalan ili barem prividan balans između gradnje sakralnih građevina katoličke i s druge strane muslimanske, jevrejske i pravoslavne provenijencije. Jedan takav projekt za džamiju u Hrasnici (sa situacijom) izradio je Huber u mjesecu decembru 1898. godine,⁵⁰ projektovanu po uzoru na manje mahalske džamije iz osmanskog perioda koje njeguju suštinske vrijednosti i karakteristike tradicionalnog graditeljskog naslijeđa BiH, s otvorenim sofama, četverovodnim krovom i drvenom munarom u jednodimenzionalnoj građevini.⁵¹ U arhitektonskom smislu kao uzor Huberu su poslužile mnogobrojne džamije građene u BiH tokom 18. i 19. stoljeća, dok se u dekorativnom repertoaru fokusirao na pretežno geometrijske motive maurskih korijena. Godine 1891. povjereni su mu zadaci detaljne izrade nacрта Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (detalji kupole, mukarna-

⁴⁹ Dimitrijević 1989, 133; Šabanović 2022, 157.

⁵⁰ ABiH, ZMF – opća građa, br. 13177 i br. 116497, š. 1–4, 1922.

⁵¹ Prema podacima JU "Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo", džamija izgrađena tokom osmanskog perioda bila je krajem 19. stoljeća u ruševnom stanju, te su radovi na njenoj obnovi započeli 1904. godine. Imajući u vidu da su od 1959. godine na objektu vršene neprikladne intervencije, da je tokom rata 1992–1995. godine teško oštećena, a već 1996. godine sanirana na način koji je značajno izmijenio njen izvorni izgled, teško je procijeniti u kojoj mjeri je projekt koji je Huber izradio 1898. godine poslužio kao osnova za obnovu iz 1904. godine, kao i da li je podrazumijevao uklanjanje postojeće džamije i izgradnju nove na njenom mjestu. Budući da ne postoje pisani tragovi, niti je moguće uspostaviti pouzdanu analizu na temelju današnjeg stanja objekta, ova pitanja ostaju otvorena (Podaci službe zaštite o kulturno-historijskom i prirodnom naslijeđu iz prostornog obuhvata izrade Regulacionog plana "Hrasnica", KZZKHIPNS, april 2012, Sarajevo).

sa i stubova) i šadrvana iz 1891. godine (sl. 11).⁵² Na svim očuvanim projektima iz 1891. godine prabilježeni su potpisi Stixa, Kellnera i Hubera u mjerilima 1:5 i 1:20, dok su projekti izrađivani tokom 1892. godine s potpisom Niemetzecka, a oni nastali tokom 1897. s potpisom Tönniesea. Projekti nastali tokom 1891. i 1892. godine izrađeni su u svrhu implementacije radova sanacije i restauracije enterijera džamije i šadrvana.⁵³ Nacrti iz tog perioda također svjedoče o Huberovom angažmanu na izradi izmjera postojećeg stanja, s prikazima detalja poput mukarnasa, vrata i kupola na Ali-pašinoj i Carevoj džamiji u Sarajevu, također izrađivane u svrhu provođenja radova restauracije. Ipak, njegov lični doprinos na primjeru Ali-pašine džamije, uprkos prisutnim potpisima, nije bio od većeg značaja, budući da je za taj projekat bio zadužen arhitekt Ćiril M. Iveković, pa stoga, za razliku od Careve džamije, saradnja na Ali-pašinoj nije ni zabilježena u Huberovom personalnom listu.



Slika 10. Osnova prizemlja evangelističke zgrade, Slika 11. Nacrt šadrvana i Slika 12. Detalj fasade Filipovića kasarne (snimila M. Šabanović)

Kako je Huber bio izuzetno vješt crtač koji se tokom rada na projektima restauracije džamija neposredno upoznao s tipologijom i složenim ornamentalnim obrascima drvenarije orijentalnog karaktera, posebno geometrijskim motivima, njegov doprinos u izradi projektne dokumentacije za sarajevsku Vijećnicu predstavljao je prirodan nastavak tog iskustva i potvrdu razumijevanja estetskih i stilskih zahtjeva orijentalizirajuće arhitekture. Iako se ranije nije znalo da je bio uključen u ovaj projekt, sačuvan nacrt izvedbenog projekta vrata iz 1893. godine u mjerilu 1:10 svjedoči o njegovom angažmanu upravo na oblikovanju

⁵² ABIH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 65; Crtež objavljen i u Hartmuthovoj studiji "Kaiser's Mosques" interpretiran kao predložak za rekonstrukciju kasnoosmanske drvene nadstrešnice šadrvana, pri čemu je izvorna česma zamijenjena (Hartmuth 2024, 121-122).

⁵³ KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XXXI.

dekorativnih elemenata ove reprezentativne građevine.⁵⁴ U ovom periodu Huber postaje i član novoosnovanog Tehničkog kluba u Sarajevu, koji je kao udruženje prema odluci komiteta rukovođenog od strane Heinricha Zallingera Thurna ispred Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade, konstituisano na prvoj sjednici 1. decembra 1896. godine.⁵⁵ Premda je u klub upisan kao član 1. decembra 1896. isti s radom aktivno počinje tek 1897. kada klub broji oko sto dvadeset i četiri člana, od čega osamdeset i dva iz Sarajeva, četrdeset iz ostalih gradova BiH i dva iz drugih dijelova Monarhije.⁵⁶ Njegov angažman u klubu nije bio naročito produktivan, tim više što se članovi suočavaju s poteškoćama rješavanja problema smještaja kancelarijskih prostora, potrebom izgradnje vlastite zgrade, opremanjem bibliotečkog fonda, prikupljanjem stručnih časopisa i finansijskim nedostacima, jer se sve do ukidanja finansirao isključivo putem članarina bez podrške Zemaljske vlade.

Tokom 1898. godine Huber je angažovan na djelomičnoj doradi idejnog projekta Franca Blažeka za Filipovića kasarnu u Sarajevu u ulici Hamdije Kreševljakovića 98, i to na detaljima izmjene prozora, a koji je prema odluci ministra Benjamina Kállaya odbačen. Ovaj projekt dalje na korigovanje preuzimaju Pařík i Huber tokom 1900/1. godine dokidajući mu historicistički dekorativni repertoar neobaroka i klasicizma, uvođenjem secesijskih elemenata protkanih heraldičkim obilježjima, u svrhu postizanja monumentalnog dojma i statusa nove vlasti (oklopnici s oružjem, zastavama i vijencima), dok je kompozicija ostala neizmijenjena. Iz djelimično očuvane i nepotpune projektne dokumentacije (presjeci, detalji vrata, krovne konstrukcije, segmenti fasade) uočavaju se tek poneki s potpisom Hubera (sl. 12).⁵⁷ Troškovi izgradnje kako stoji u personalnom listu Johanna Kellnera iznosili su 2.000.000 guldena.⁵⁸ Godine 1899/1900. radi na projektu sanacije i adaptacije župne crkve sv. Filipa i Jakova u Mrkonjić Gradu izgrađene 1883. godine, dodajući joj četvrtasti zvonik na pročelju.⁵⁹ Reč je o dugogodišnjem poduhvatu Zemaljske vlade koja u ovom periodu finansira izradu većeg broja različitih projekata za župne crkve po BiH, u saradnji s Nadbiskupijom i arhitektom

⁵⁴ KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XI.

⁵⁵ ABiH, ZMF – opća građa, br. 10729, š. 18, 1912.

⁵⁶ Titula počasnog člana je na prijedlog uprave uvedena tek krajem 1901. godine, iako će do početka Prvog svetskog rata biti dodjeljeno ukupno tri (Stix, dr. Hans Kellner i Josip Vancaš). "Tehnički klub", *Bosnischer Bote* 9 (5. maj 1901, Sarajevo), 285.

⁵⁷ ABiH, ZVS – zbirka nacрта, kutija 10.

⁵⁸ ABiH, ZMF – opća građa, br. 1273, š. 8.3, 1903.

⁵⁹ ABiH, ZMF – opća građa, br. 13177 i br. 116497, š. 1–4, 1922.

Vančašem kojem se kao ovlaštenom civilnom arhitekti povjerava izrada i nadzor nad izgradnjom ogromnog broja projekata.⁶⁰ Kako je crkva dodatno stradala tokom Drugog svjetskog rata, obnavljana do danas kroz više različitih etapa, teško je procijeniti u kojem obimu su radovi sanacije izmijenili njeno izvorno stanje iz 1883. godine. Međutim, insistiranje na plošnoj obradi fasade, pojednostavljenoj formi estetike romaničkih zdanja, bez posebnog naglašavanja ulaznog trijema, upotrebe skulpturalne plastike, rozete koja je svedena na čisti znak, a ne raskošan dekorativno-konstruktivni element crkve, karakteristični lučno povijeni završeci krovnog vijenca u formi školjke koji će se ponavljati na njegovim budućim projektima (zgrada Moise J. Kabillo, kino Apollo, portal zgrade Oficirskog paviljona, studija za neimenovanu crkvu i dr.) upućuju na unošenje dekorativnih stiliziranih elemenata koji poprimaju karakteristike ličnog potpisa. Već 1891. godine Huber se uključuje u izradu idejnog projekta za jedan od pomoćnih objekata vojnog kompleksa Filipovića kasarni (poznatog kao Filipovića lager) u ulici Zmaj od Bosne 86, rađenog u saradnji s inženjerima Vojno-geografskog instituta u Beču, Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, a pod patronatom Karla Pařika. Pařik će kasnije, 1903. godine, potpisati projekte prvih značajnijih zgrada vojnog suda i zatvora, dok Huber 1901. godine, slijedeći isti projektantski princip kao u slučaju Filipovića kasarne, razrađuje detalje ulaznog portala izvedbenog projekta.⁶¹ Premda se dekorativni elementi na Filipovića kasarni dovode u vezu s Huberovim ranim izražajem u duhu secesije, portal zgrade Oficirskog paviljona svjedoči o slobodnijoj i individualnijoj interpretaciji tog stila. Usporedbom segmenata koje projektuje Huber s ukupnom kompozicijom objekta koji potpisuje Pařik, jasno se iščitava napet odnos između secesijskog ornamentalnog repertoara i neorenesansne koncepcije pročelja. Od 1902. do 1904. godine Huber projektuje dvije zgrade u Mostaru. Žandarmerijsku kasarnu (danas sjedište banke)⁶² u ulici Kardinala Stepinca 2 i stambeno-poslovnu zgradu firme Buttazoni & Venturini (nerealizirano) koja svoje prvo sjedište drvne industrije i stolarske robe u BiH 1894. godine, otvara u Mostaru nakon čega se prebacuje u

⁶⁰ Vančaš, Josip, "Dorfkirchen in Bosnien und der Herzegowina", *Zeitschrift des Österr.-und Architekten-Vereines* 3 (21. januar 1898, Beč), 33–34; Vančaš, Josip, "I. Pfarrkirche in Precina (Unterkrain); II. Kirchenumbau in St. Margareten: Smarjeta in Unterkrain", *Der Bautechniker* 26 (26. juni 1908, Beč), 509–510; <https://www.biskupija-banjaluka.org/dekanati-banjolucke-biskupije/jajacki-dekanat/zupa-mrkonjic-grad/>, Pristup ostvaren 23. 12. 2024.

⁶¹ Krzović 2004, 94–95; ABiH, ZVS – zbirka nacрта, kutija 10.

⁶² Borislav Puljić, Mirela Šetka Prlić, Marija Rakić, "Arhitekti i graditelji u Mostaru za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (1878–1918)", *Prostor* 25 (2017), 7.

Sarajevo.⁶³ Kasarna je projektovana kao slobodno stojeća, jednospratna zgrada, pravougaone osnove s manjim istakom u obliku slova L, i djelomično razvijenom tavanskom etažom. U skladu s tadašnjim vojnim standardima gradnje kasarni, koji su podrazumijevali i izgradnju pomoćnih objekata za smještaj konja, unutar zatvorenog dvorišnog sklopa podignuta je i manja konjušnica, prizemna, funkcionalno odvojena cjelina, koja je naknadno uklonjena. Skoro uvijek ograničena i oskudna finansijska sredstva koja je izdvajalo Zajedničko ministarstvo finansija za ovakve projekte rezultirala su skromnim rješenjem s težištem na utilitarnoj funkciji. Stilski pripada arhitekturi historicizma, s kombinovanim dekorativnim motivima secesijskih ukrasa cvjetnih i geometrijskih elemenata. Kako Huber nikada nije bio sklon pretjeranoj upotrebi cvjetnih secesijskih motiva, težeći uspostavljanju čistih, funkcionalnih i ukrasima neopterećenim fasadama, artikulacija pročelja definisana je redukovanom upotrebom vegetabilnih (vijenci izobilja, kartuše, horizontalne trake isprepletenog lišća i plodova) i geometrijskih ornamenta (diskovi, dentili, metope) kojima se ipak stvorila odmjerena ali svečana proporcija zgrade. U visini nadprozornika prvog sprata u profiliranom polju upisana je godina izgradnje 1902/3. Zgrada je kasnije postala vlasništvo Sarajevske pivare. Od 1904. godine Ludwig Huber intenzivno objavljuje svoje radove u časopisima *Monarhije* u vidu skica, crteža i osnova za nekoliko svojih projekata. Mada ih je većina izrađena ranije, a objavljena naknadno, nekoliko godina poslije, gotovo sve bilježe karakteristike arhitekture secesije i individualno interpretiranih stilova bosanskog sloga i orijentalizirajućeg stila. Svi objavljeni radovi prikazivali su stambeno-poslovne zgrade izuzev skice za neimenovanu crkvu u BiH, objavljenu u časopisu *Der Bautechniker* 1904. godine (sl. 13).⁶⁴ Objave nisu pratile naročita pojašnjenja i opise u smislu navođenja imena izvođača radova, godine izgradnje, pribavljanja građevinske dozvole, firmi i pojedinaca koji su učestvovali u molerskim i ostalim zanatskim radovima. Skica za crkvu je sudeći po stilskim i oblikovnim vrijednostima izrađena između 1902. i 1904. godine, a mogla se odnositi na crkvu sv. Mihovila Arhandela u Varešu izgrađenu 1904. godine prema projektu Vančaša ili samostansku crkvu sv. Bonaventure u Visokom izgrađenu 1900. godine, odnosno neki značajniji centar sudeći po bogatstvu dekorativne obrade detalja, grandioznom pročelju i središnjem portalu na kojem je predviđeno postavljanje većeg broja skulptura. Poput većine sakralnih

⁶³ "Iskaz", *Bošnjak* 7 (18. decembar 1897, Sarajevo), 4.

⁶⁴ Huber, Ludwig, "Studie zu einer Kirche", *Wiener Bauindustrie Zeitung* 21 (29), 15. april 1904, Beč, 229, 59–60.

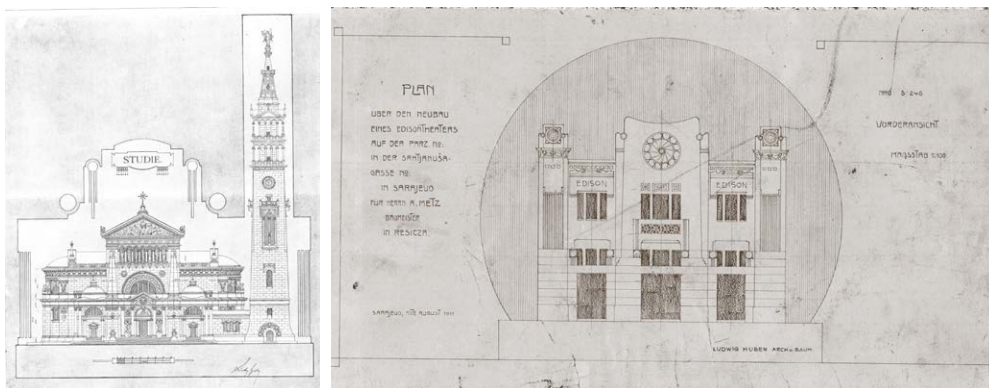
građevina župnog tipa iz istog perioda, crkva je koncipirana kao trobrodna bazilika, izvedena u stilu historicizma koji objedinjuje elemente neogotike i klasicizma, s dominantnim zvonikom situiranim iznad zapadnog portala. Arhitektonska kompozicija karakterizira se naglašenom težnjom ka formalnoj sažetosti, simetričnosti i volumetrijskoj kompaktnosti, u duhu historicističkih uzora iz njemačke i francuske arhitektonske tradicije. Posebna pažnja pri oblikovanju eksterijera i interijera posvećena je arhitektonskoj artikulaciji glavne i bočnih apsida, deambulatorija, te zapadnog vestibula, koji u prostornom i funkcionalnom smislu označavaju početak i završetak longitudinalne prostorne osi. U odnosu na tipske projekte župnih crkvi i samostana koji ovih godina nastaju u BiH, Huberovo rješenje se odlikuje monumentalnošću arhitektonske koncepcije i izraženim prostornim jedinstvom. Pročelje je artikulirano kroz slojevitu ornamentiku i skulpturalnu obradu, s nizom dekoriranih luneta ispunjenih plitkoreljefnim ikonografskim prikazima, slijepim nišama koje obuhvataju sedam slobodnostojećih kipova svetaca, naglašenim timpanonom, okulusima i rozetama. Dekorativni repertoar izveden je s izraženim osjećajem za detalj i ritmičku artikulaciju površina, dok se kroz inventivan tretman prozorskih otvora i njihovih arkadno stiliziranih obruba na zvoniku dodatno akcentuira vertikalnost i dinamičnost cjelokupne fasadne kompozicije. U periodu između 1903. i 1908. godine Huber se posvećuje projektovanju stambenih zgrada, zbog čega nije mnogo aktivan u izradi projekata Zemaljske vlade. Godine 1908. pomaže Paříku na izradi projekata za kompleks zgrada Zemaljskog muzeja u Sarajevu, izgrađenih 1912. godine u ulici Zmaja od Bosne 3. I ovdje se angažman očituje u izradi dekorativnih detalja enterijera i muzejske opreme, bez značajnijeg doprinosa u projektantskom smislu.⁶⁵ Osim ovih radova povjereni su mu i radovi rukovođenja izgradnjom kompleksa, prisustvujući jednoj od konferencija u Paříkovo ime, na kojoj je predložio izradu drvenih a ne željeznih vitrina za muzejske eksponate, što je zbog nedostatka finansijskih sredstava tek djelomično usvojeno, i to za zbirku antičkih eksponata.

Posljednja poznata javna zgrada koju projektuje u BiH je "Kinotheater Apollo" u Sarajevu izgrađen 1912. godine u ulici Mis Irbina 2 (sl.14).⁶⁶ Investitor prvog kinoteatra u BiH je građevinski poduzetnik Albert Metz, a za uređenje enterijera sale zadužen je bio umjetnički atelje Jung & Russ iz Beča koji upravo u

⁶⁵ Pařík, Karel, "Das Landesmuseum in Sarajevo", *Allgemeine Bauzeitung* 83 (1918), 39–43.

⁶⁶ "Kombiniertes Betonhohlmauerwerk in Hackensteinen System Schnell", *Der Bautechniker* 14 (5. april 1912, Beč), 338–340.; KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XIII.

ovoj ulici (u to doba Sahtijanauša) posjeduje filijalu, na čelu s kiparima Fritzom Russom i Franjom Rebhenom. Prije austrougarske uprave Sarajevo ne razvija jasne oblike kulturnih institucija umjetničkog karaktera, poput pozorišta, kina ili muzeja, koji s dolaskom Monarhije predstavljaju novu dimenziju urbanog života. Zgrada kina i teatra Apollo zauzima posebno mjesto kao prvi namjenski izgrađen objekat za filmske projekcije, te kao jedan od ranih primjera primjene armiranog betona u međuspratnim konstrukcijama. Ulična fasada razvijena je kroz pet simetričnih, površinskih segmenta, svaki s pročišćenim geometrijskim i antičkim motivima interpretiranim na inovativan način, čime se najavljuje prelaz ka novim arhitektonskim pristupima. Prema ocijeni mnogih historičara arhitekture zgrada svojom elegantnom jednostavnošću i odabranim dekorativnim formama nagovještava dolazak nove arhitekture.⁶⁷ Dekorativnom obradom glavne sale dominiraju secesijski elementi, među kojima se ističu motivi vijenaca, traka, pilastra i voluta, dok prostor galerije i balkonske lože karakterizira bogata štuko-dekoracija s motivima festona i ornamenta oblika tekuće brojanice. Posljednje intervencije iz 60-ih godina 20. stoljeća, koje su smanjile koloristički intenzitet originalnih dekoracija, predstavljaju značajan odstup od secesijskog koncepta, u kojem boja ima ključnu ulogu kao izraz stila.⁶⁸



Slika 13. Crtež neimenovane crkve L. Hubera i **Slika 14.** Idejni projekt Apollo (Der Bautechniker, 1904, 59–60; KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XIII)

Na koncu, vrijedi ukazati i na nekoliko projekata koji su u domaćoj stručnoj literaturi dovođeni u vezu s Ludwigom Huberom, iako nisu zabilježeni u njegovom personalnom listu, niti su, prema dostupnoj dokumentaciji, potvrđeni

⁶⁷ Milošević 1997, 20.

⁶⁸ Šabanović, Mirha, "Kino Apollo", Oslobođenje KUN (15. decembar 2011, Sarajevo), 8.

potpisanim nacrtima. Među njima se izdvajaju projekt katoličke crkve u Karinu iz 1898. godine, zgrada suda u Tuzli iz 1899. godine, otkupna stanica za duhan (bez naznačenog lokaliteta), zgrada finansijske kasarne u Jajcu iz 1906. godine te zgrada suda u Fojnici iz 1902. godine. Atribucija ovih, kao i potencijalno drugih projekata, ostaje otvorena za daljnja istraživanja i kritičku verifikaciju. Tema, u svojoj prirodi, ostaje podložna dopunama i reinterpretacijama na osnovu novih saznanja i arhivskih otkrića, te je namijenjena budućim istraživačima koji će moći doprinijeti potpunijem sagledavanju Huberovog arhitektonskog opusa.

Summary

Architectural Activity of Ludwig Huber within the Construction Department of the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina

During a period of significant shifts in Bosnia and Herzegovina's architectural and engineering landscape, marked by the departure of some professionals and the arrival of others, Huber emerged as a prominent designer and an active collaborator within the newly established Department of Construction. His professional journey began with relatively minor projects and tasks, but he soon came under the influence of the leading architects at the helm of the Department, which facilitated his stylistic and technical refinement. An analysis of his works reveals a compelling dynamic of creative thinking, teamwork, and adaptation to the functional requirements and aesthetic norms set by the Joint Ministry of Finance. The influence of revisions conducted by court architects from Vienna is particularly evident, as they frequently guided the final versions of his projects. Huber's body of work also illustrates the relationship between public building projects and residential architecture. While his public buildings can be examined within the context of contemporary European architectural trends, his residential projects, due to their volume and diversity, warrant a separate study. Examining his work within the broader architectural currents of the 19th century highlights intriguing parallels with structures built at the same time in smaller European cities. It also testifies to the adaptability of stylistic expressions and the interweaving of influences, ranging from Viennese court tendencies to local specificities. Furthermore, his projects reflect the gradual shaping of Sarajevo's and Bosnia and Herzegovina's architectural identity during the transitional period between Ottoman and Austro-Hungarian architectural legacies. The designs for the Apollo Cinema and sketches for the church undeniably represent his most creative works, distinguished by a strong personal imprint. At the same time, his hospital building projects, though more modest in expression, are equally significant. Their architectural value is primarily defined by functional requirements and spatial organization, where the significance of these structures lies not so much in their decorative façade treatment as in their articulated layout. It is precisely through the constructive aspects and the rational design of the internal structure that Huber's architectural creativity becomes most evident, while decorative elements remain secondary.

BIBLIOGRAFIJA

Popis skraćenica

ABiH	Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
ZMF	Zajedničko ministarstvo finansija
ZVS	Zemaljska vlada Sarajevo
NZM	Zemaljski narodni muzej
KZZKHIPNS	Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

IZVORI

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zajedničko ministarstvo finansija – opća građa (ZMF – opća građa), br. 50243/1, 22. 5. 1892.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 74.176, 23. 6. 1893.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 1273, š. 8.3, 1903.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 710, š. 8.3, 1906.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 984, š. 2.1, 1910.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 10729, š. 18, 1912.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 13177 i br. 116497, š. 1–4, 1922.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 1171921, š. 1–4, 1922.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 24979, š. 1–4, 1922.
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zemaljski narodni muzej – stenografski izvještaji (NZM – stenografski izvještaj), 22/100, 1792/82. ("Nacrt Zakona o zaštiti spomenika kulture" br. 100/1, 31. 1. 1914)
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zemaljska vlada Sarajevo – zbirka nacrtā (ZVS – zbirka nacrtā), kutija 10.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 32.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 35.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 60.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 63.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 65.
- Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo (KZZKHIPNS), planoteka – fascikla IX.

- KZZKHIPNS, planoteka – fascikla XI.
- KZZKHIPNS, planoteka – fascikla XIII.
- KZZKHIPNS, planoteka – fascikla XXXI.

LITERATURA

- Aganović, M. 2009. *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*. Sarajevo: Svjetlost.
- Bergdoll, B. 2000. *European Architecture 1750–1890*. Oxford: Oxford University Press.
- Bublin, M. 1999. *Gradovi Bosne i Hercegovine: Milenijum razvoja i godine urbi-cida*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Dimitrijević, B. 1989. *Arhitekta Karlo Pařík*. Doktorska disertacija. Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Zagrebu.
- Ernst, L. 1895. *Schwefelbad Ilidže bei Sarajevo in Bosnien*. Beč: Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien i Hercegovina.
- Gjurgjević, M. 1910. *Memoari sa Balkana 1858–1878*. Sarajevo: Naklada samog pisca.
- Handžić, S. 1990. *Kompleks vila u Aleji Prve proleterske brigade na Ilidži*. Elaborat. Sarajevo: Gradski zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.
- Hartmuth, M. 2024. *The Kaiser's Mosques. Islamic Architecture and Orientalizing Style in Habsburg Bosnia, 1878–1918*. Lausanne/New York: Peter Lang.
- Hrasnica, M. 2003. *Arhitekt Josip Pospišil – život i djelo*. Sarajevo: Arhitektonski fakultet.
- Jurić, Z. 2002. Strukovni naslovi u arhitekturi i graditeljstvu u Hrvatskoj i Slavoniji od 1870-ih do 1918. godine. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 26: 149–159.
- Koštović, N. 1998. *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*. 2. dopunjeno izdanje. Sarajevo: El-Kalem.
- Kreševljaković, H. 1991. *Izabrana djela IV: Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Krzović, I. 1987. *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878–1918*. Sarajevo: Umjetnička galerija BiH.

- Krzović, I. 2004. *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Kurto, N. 1998. *Arhitektura Bosne i Hercegovine – Razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Milošević, P. B. 1997. *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji: Sarajevo 1918–1941*. Foča: SPKD Prosvjeta.
- Puljić, B., Šetka Prlić, M., Rakić, M. 2017. Arhitekti i graditelji u Mostaru za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (1878–1918). *Prostor – Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 25: 4–19.
- Redžić, H. 1983. *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Reinecke, T. 2013. *Hildegard Jone und ihr Werk – ein Einführung*. Purkersdorf: Museum Purkersdorf.
- Saton, J. 2005. *Zapadna arhitektura*. Novi Sad: Građevinska knjiga a.d.
- Spasojević, B. 1999. *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. Sarajevo: Rabic.
- Stošić, V. M. 2016. Gradnja zaraznog paviljona opšte bolnice u Banjaluci (1957–1964). *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 8: 331–361.
- Šabanović, H. 1960. Postanak i razvoj Sarajeva. *Radovi Naučnog društva NR-BiH*, knj. 13, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5: 71–114.
- Šabanović, M. 2022. *Arhitekt Rudolf Tönnies – život i djelo*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Zagrebu.
- Ševo, Lj. 1996. Urbanistički razvoj Banja Luke. Banja Luka: Opština Banja Luka.
- Šišić, F. 1903. "Studije iz bosanske historije." *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 15 (april-juni): 320–349.
- Tadić, D. 2017. Razvoj organizirane zdravstvene zaštite u Livnu: Livanjska bolnica – povijesne crtece. U: Kovačević, I. (ur.), *Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova u Livnu do Drugog svjetskog rata*, Livno: Zavičajni muzej, 144–191.
- Tepić, I. 1995. "Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine." U: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Ibrahim Tepić (ur.), 131–172. Sarajevo: Generalštab Armije Republike Bosne i Hercegovine.

- Vancaš, J. 1928. Bosansko narodno graditeljstvo. *Tehnički list Organa jugoslovenskih inženjera i arhitekata* 10(24): 353–356.
- Wagner, W. 1967. *Die Geschichte der Akademie der Bildenden Künste in Wien*. Beč: Akademie der Bildenden Künste.

Internet stranice:

- Österreichisches Biographisches Lexikon – Camillo Sitte.
https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Sitte_Camillo_1843_1903.xml
Pristup ostvaren: 28. 12. 2024.
- Architektenlexikon – Josef Hudetz.
<http://www.architektenlexikon.at/de/1248.htm>
Pristup ostvaren: 25. 11. 2023.
- Architektenlexikon – Karl Haybäck.
<http://www.architektenlexikon.at/de/61.htm>
Pristup ostvaren: 25. 11. 2023.
- Architektenlexikon – Max Hegele.
<http://www.architektenlexikon.at/de/752.htm>
Pristup ostvaren: 26. 11. 2023.
- Banjalučka biskupija – Župa Mrkonjić Grad.
<https://www.biskupija-banjaluka.org/dekanati-banjolucke-biskupije/jajacki-dekanat/zupa-mrkonjic-grad/>
Pristup ostvaren: 23. 12. 2024.

Popis ilustracija:

- Sl. 1. Supruga Amalia (Reinecke 2013, 33)
- Sl. 2. Fotografija kćerke Hildegard (Reinecke 2013, 33)
- Sl. 3. Crtež s motivom Sarajeva Elisabeth Huber (Reinecke 2013, 25)
- Sl. 4. Nacrt Parohijskog doma, snimila M. Šabanović
- Sl. 5. Parohijski dom, Jajce 1900, snimila M. Šabanović
- Sl. 6. Nacrti zgrada Penzionog fonda, snimila M. Šabanović
- Sl. 7. Nacrt fasade zgrade Finanz Wach Kasarne, snimila M. Šabanović
- Sl. 8. Nacrt fasade bolnice u Banja Luci, snimila M. Šabanović

- Sl. 9. Nacrti bolnice u Cazinu, snimila M. Šabanović
- Sl. 10. Osnova prizemlja evangelističke zgrade, snimila M. Šabanović
- Sl. 11. Nacrt šadrvana, snimila M. Šabanović
- Sl. 12. Detalj fasade Filipovića kasarne, snimila M. Šabanović
- Sl. 13. Crtež neimenovane crkve, L. Huber, Der Bautechniker, 1904, 59–60
- Sl. 14. Idejni projekt Apollo, snimila M. Šabanović